

УДК (UDC) 94 (477) "1926/1928" : [323.3 : 63-051]
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).667](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).667)

UKRAINIAN VILLAGE ON THE EVE OF DISASTER: EPISTOLARY SELF-PORTRAIT (1926-1928)

Sergiy Lyakh

Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)

e-mail: s_lyakh@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8552-1638>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to call into question the notion that the Ukrainian post-revolutionary village was a backward, illiterate, apolitical brake on social progress.

Scientific novelty. The author offers an alternative to the long tradition of studying the consciousness of the Ukrainian peasantry according to documents, materials and narratives of the Communist Party leaders, Soviet officials, the communist press and departmental statistics.

An attempt was made to recreate the mental map of the village and the value system of the Ukrainian peasantry based on the texts of the peasants themselves. Aptitude, wit, colorfulness, practicality of the peasant's thought and the peasant's word are demonstrated.

Conclusions. Analysis of peasants' letters to the newspaper 'Soviet Village' in 1926-1928 allows the author to state that the Ukrainian post-revolutionary village was: totally Ukrainian in its language, culture and outlook; masculine; deeply individualistic; modernized at the level of operational activity and patriarchal psychologically; full of self-respect; hardy; disadvantaged and ironic; anti-communist; anti-Moscow; loyal to the state and at the same time hypercritical of it; with his own vision of the necessary changes.

Summarizing the numerical suggestions of several hundred peasant correspondents shows a well-thought-out program of demands, a kind of peasant constitution. Its main provisions: rejection of the «class principle» in taxation; rejection of the «price scissors» policy and return to an economically justified price policy; abolition of the state monopoly on foreign trade; proportional representation of workers and peasants in all authorities; real implementation of the announced general primary education program, wide access to secondary and higher education; actual implementation of the Ukrainization of the administrative apparatus.

The confrontation between the poor and wealthy part of the peasantry was not a 'class struggle' of rural communards against the world of capital. At the root of the enmity of the poor towards the 'kurkuls' was the desire to expand their land use and become full-fledged owners themselves. Since the spring of 1928, in the face of full-scale state terror, the village united and showed open hostility to the Communist authorities. Anticipation of war and a «new revolution» became widespread.

Keywords: Ukrainian post-revolutionary village, Ukrainian SSR, NEP, history of everyday life, history of mentalities, peasants' letters, history of the Ukrainian press

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НАПЕРЕДОДНІ КАТАСТРОФИ: ЕПІСТОЛЯРНИЙ АВТОПОРТРЕТ (1926-1928 РР.)

Сергій Лях

Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)

e-mail: s_lyakh@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8552-1638>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – піддати сумніву уявлення, що українське пореволюційне село було відсталим, неписьменним, аполітичним гальмом соціального прогресу.

Наукова новизна. Запропонована альтернатива давній традиції дослідження свідомості українського селянства за документами, матеріалами та наративами компартійних вождів, «радянського» чиновництва, комуністичної преси, відомчої статистики. Здійснена спроба відтворити ментальну карту села і систему цінностей українського селянства за текстами самих селян. Продемонстровані влучність, дотепність, колоритність, практичність селянинової думки та селянинового слова.

Висновки. Аналіз селянських листів до газети «Радянське село» 1926-1928 рр. дозволяє стверджувати, що українське пореволюційне село було: тотально українським своєю мовою, культурою та світоглядом; маскуліним; глибоко індивідуалістичним; модернізованим на рівні оперативної діяльності та патріархальним психологічно; сповненим самоповаги; витривалим; ображеним та іронічним; антикомуністичним; антимосковським; лояльним до держави й одноразово гіперкритичним до неї; з власним баченням необхідних змін.

Узагальнивши чисельні пропозиції кількох сотень селян-дописувачів, можна побачити продуману програму вимог, свого роду селянську конституцію. Її головні положення: відмова від «класового принципу» в оподаткуванні; відмова від політики «ножиць» цін і повернення до економічно обґрунтованої цінової політики; скасування державної монополії на зовнішню торгівлю; пропорційне представництво робітників і селян в усіх органах влади; реальне виконання проголошеної програми загальної початкової освіти, широкий доступ до середньої та вищої освіти; реальне проведення українізації управлінського апарату.

Протистояння бідняцької та заможної частини селянства не було «класовою боротьбою» сільських комунарів зі світом капіталу. В основі ворожнечі бідноти з «куркулями» лежало прагнення розширити своє землекористування і самим стати повноцінними хазяями. З весни 1928 р. перед лицем повномасштабного державного терору село об'єдналося та демонструвало відверту ворожість компартійній владі. Значного поширення набуло чекання війни і «нової революції».

Ключові слова: українське пореволюційне село, Українська СРР, НЕП, історія повсякденності, історія ментальностей, селянські листи, історія української преси

Остаточна історія українського пореволюційного села досі не написана. Досі село для історика – як зворотний бік Місяця: про нього можна лише здогадуватися за тією неосяжною інформацією, яку залишили «переможці», тобто за постановами, обіжниками, протоколами, стенограмами, звітами, статистичними матеріалами, газетною публіцистикою, спродукованими тими, хто живився за рахунок селянства, нехтуючи його інтересами – комісарами, завідуючими, секретарями, уповноваженими, «відповідальними», «особливо відповідальними»,

фінінспекторами, страховими агентами, «мобілізованими», висуванцями, – з їхньою специфічною системою цінностей, лексикою та риторикою.

Проблема полягає у тому, щоб реконструювати цінності, віру, прагнення, наміри, сподівання, ілюзії самих селян. Для цього треба спробувати подивитися на село зсередини, очима самих селян, без посередників, і подати історію тих, кого позбавили права голосу.

Зусилля дослідників протягом 1980-90-х років були зосереджені в основному на вивченні матеріальних та організаційних форм життя села, і в цій частині досягнуті результати можна вважати вичерпними. Науковий доробок українських істориків-аграрників закріплений у працях В.Калініченка¹, А.Морозова², В.Лазуренка, С.Корновенка³ і багатьох, хто об'єднався навколо наукового збірника «Український селянин», 29 випусків якого утворюють справжню енциклопедію селянознавства.

Показником фактографічної насиченості у справі дослідження селянського господарства непівської доби стало створення його математичної моделі та спроба визначення його провідних тенденцій. Дніпропетровський дослідник Ю.Святець⁴ за допомогою статистико-математичних методів побудував ієрархію чинників, що впливали на господарську поведінку виробників-селян. Інтерпретація виявлених факторів дозволили висловити ґрунтовні судження щодо суті селянської стратегії виживання під час недороду і голоду, у несприятливих нестійких умовах економічної політики компартійної влади, яка не могла забезпечити проголошеної економічної «змички» міста та села, а тим більше похитнути селянської консервативності й натуральності, – такий підсумок кліометричного аналізу.

Політичний бік історії пореволюційного села висвітлено у працях О.Ганжі, Ю.Котляра, В.Саричева⁵.

Накопичений протягом 1990-х років масив знань створював враження довершеності і, разом з тим, своєю одноманітністю та повторенням стереотипних сюжетів спонукав до пошуків нових ідей.

Не випадково приблизно одночасно світ побачили дві яскраві монографії Ю.Присяжнюка і О.Михайлюка⁶, які відразу привернули увагу усіх зацікавлених у «сільській» тематиці фахівців. Переорієнтація авторів із «зовнішньої» на «внутрішню» історію селянства, амбітний курс на реконструкцію світогляду селянина та логіки його вчинків стали чимось принципово новим в академічній

¹ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.

² Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. Черкаси, 1993. 274 с.

³ Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. Черкаси: «Ваш Дім», 2004.

⁴ Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. 216 с.

⁵ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.; Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). Одеса: ТОВ «Від», 2004. 354 с.; Саричев В.І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927-1929 років на Півдні України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XVII. Запоріжжя, 2004. С. 124-132.

⁶ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. 640 с.; Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с.

«аграрній» історіографії. Незалежно від заяв самих авторів, їхній підхід слід визначити як «нову соціальну історію». При всій несхожості висновків двох авторів, приблизності доведень, перебільшеній сміливості у припущеннях було продемонстровано: цим шляхом варто продовжувати йти.

Майже одночасно В. Марочко виступив із теоретичною статтею, в якій всебічно обґрунтував важливість дослідження повсякденного життя селян, їхньої ментальності, психології, заміну історії «згори» історією «знизу», залучення «оповідної» (тобто наративної) форми наукового представлення минулого⁷.

Відомий дослідник селянства Південної України Ю. Котляр запропонував начерк «психолого-ментального» портрета селянина-українця, окреслив його суспільний ідеал (земля, воля, індивідуальне господарство, культурні традиції) та структури повсякденності (життя в степу, терпимість до іноземних звичаїв, любов до православ'я, духовно-народної музики та неприйняття будь-якої влади крім своєї). Неп розглядається як остання спроба втілити селянський ідеал початку ХХ ст., який базувався на прадавніх духовних основах. Подальші ж історичні події, наголошує автор, привели до загибелі справжніх носіїв української ментальності⁸.

Не можна не відзначити серію колективних монографій Інституту історії України НАН України в межах комплексного проекту «З історії повсякденного життя в Україні», в тому числі том, де міститься спеціальний розділ, присвячений українському непівському селу⁹.

Нова проблематика вимагає нових джерел. І вони поволі виявляються, а отже, розширюється база для культурно-антропологічного повороту в підходах до вивчення українського села.

Голос живих українських селян зазвучав завдяки проекту В. Нолла «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-30 років». Понад 400 старожилів Черкащини, Вінниччини, Харківщини, Полтавщини, Сумщини, Чернігівщини висловлюють своє розуміння того, що було і що стало¹⁰. Зафіксовані свідчення привернули до себе увагу дослідників.

Справжнім відкриттям стали селянські мемуари та щоденники. Зокрема, до наукового обігу введено кілька творів мемуарно-щоденникового жанру, написаних мешканцями південноукраїнського регіону. Вони чудом уціліли в умовах невинних ідеологічних зачисток 1930-70-х років і були виявлені учасниками етнографічно-краєзнавчих експедицій Запорізького національного університету 1995-2008 рр. під керівництвом професора А.В. Бойка¹¹.

⁷ Марочко В.І. Уклад життя селянина-фермера: методологія дослідження. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 38-47.

⁸ Котляр Ю.В. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина ХХ ст.). *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія *Історичні науки*. 2008. Т. 88. Вип. 75. С. 67-70.

⁹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 108-196.

¹⁰ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-30 років. Київ: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999. 559 с.

¹¹ Джерела з історії Південної України. Т. 5. Кн. 1, 2: Мемуари та щоденники. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005.

Запорізька дослідниця Ю.Ковальова на основі ретельного вивчення цих селянських щоденників простежила життєві стратегії трьох поколінь мешканців українського степового регіону, відкрила дивовижний селянський світ, змогла подивитись на родинні стосунки зсередини, очима їх сучасників, з усіма емоціями та конфліктами¹², що дало можливість уточнити ступінь адаптації селянської родини до змін суспільного буття першої третини ХХ ст., відслідкувати еволюцію поглядів на сім'ю в селянському середовищі.

Ю.Святець звернув увагу на пізнавальну ефективність таких категорій, як «історія повсякденності», «масова свідомість селянства», «соціально-психологічний стан сільського мешканця». Одночасно дослідник поінформував про багатообіцяючі перспективи використання такого специфічного історичного джерела, як селянські листи до газет «Крестьянская газета» та «Беднота», правда, зауваживши, що українське селянство було тут слабо представлене¹³.

Одну з рідкісних можливостей побачити село «зсередини», поглянути на події та процеси 1920-30-х років очима селян дає масив селянських листів до газети «Радянське село». Ця стаття є спробою створити колективний соціально-психологічний портрет українського селянства в короткий період між революцією і колективізацією за допомогою текстологічного аналізу і герменевтичних процедур, виходячи з розуміння листа як мимовільної самохарактеристики його автора.

Селяни вважали «Радянське село» своєю газетою, і не дарма. Вона була офіційним органом ЦК КП(б)У, але при цьому вона заволоділа симпатіями селян – і мовою, майстерно стилізованою «під народну», і манерою ведення діалогу з читачами з позиції поваги до трудівників села, і, звичайно, знанням реалій українського села. Її робили люди, які при всіх їхніх компромісах із більшовицькою владою були носіями високої української культури, для яких українське село було не прикритим непорозумінням, а вищою цінністю. Часто це були патріоти з «політичним минулим» – колишні есери, боротьбисти, симпатизи УНР. Такі, як редактор Сергій Пилипенко, у минулому студент Київського університету, фронтовик, письменник, голова спілки селянських письменників «Плуг», у 1933 р. виключений з партії «як небільшовик за спотворення національної політики, ідеологічну нестійкість і примирливе ставлення до буржуазно-націоналістичних елементів», а у 1934 р. розстріляний¹⁴, чи завідувач сількорівського відділу Юрій Дячина, на якого у 1930 р. була заведена справа за «зв'язки з контрреволюційними елементами»¹⁵.

Газета «Радянське село» виходила тричі на тиждень і мала тираж 600 тис. екземплярів. Ця всеукраїнська селянська газета, як її неофіційно називали, була чи не єдиним місцем, куди селянин міг звернутись як до «свого». Щомісячно вона отримувала біля 10 тис. селянських листів¹⁶. І досі у фондах ЦДАВО України

¹² Ковальова Ю.В. Сімейні історії південноукраїнського регіону переломної доби (досвід інтерпретації селянських щоденників першої третини ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. № 45. С. 212-220.

¹³ Святець Ю.А. Історія щоденності в селянській епістолярії періоду НЕПу. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 152-156.

¹⁴ Сергій Пилипенко. Вибрані твори / Упорядник Р. Мельників. Київ: «Смолоскип», 2018. С. 32.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 388. Оп. 2. Спр. 99.

¹⁶ Известия ЦК КП(б)У. 1927. № 6-7. С. 28.

зберігаються тисячі дописів читачів «Радянського села», написані у 1926-1933 рр. Все найцінніше з цього епістолярного океану у 1926-1928 рр. було відібране, передруковане та систематизоване у спеціальні редакційні огляди – своєрідні бюлетені. Останні під назвою «Про що пишуть сількори» розсилалися по найважливіших владних інстанціях.

Безумовно, при виготовленні редакційних підбірок селянських листів мало місце редагування текстів, але мінімальне, лише для забезпечення розуміння цих колоритних і спонтанних текстів. Додавалися знаки пунктуації, дещо підправлялося написання слів, але в кінцевому результаті мова дописувача залишалася такою ж самобутньою і неповторною, як і в оригіналі – з суржи́ком, новоя́зами, лайко́ю, перекручува́нням офіційної політичної термінології, діалектизмами: *хоть, все время, тіки, отутички, ранче, лучче, січас, сомліваюсь, конешно, читають, рішати, запрещає, наподобіє, балака, зробе, оддих, жалізо, штраховка, фершал*. Обов'язково вказувалося ім'я дописувача і місце його проживання.

Складається враження, що дописувач – серйозний, зосереджений і допитливий. Він веде мову про головне, про країну, про майбутнє. Він може бути іронічним, навіть ехидним, але – не легковажним. Об'єкти його роздумів – це суспільні структури, громадська справа, уся держава, а то й світ. Нерідко дописувач наголошує, що він пише від імені всієї громади чи принаймні від імені багатьох: «так думають усі», «все село говорить»; «нас писало тридцять душ незаможників».

Такі речі, як кіно, вистави, співи, святкування, залицання, сонячне тепло, запашні фрукти, хатній затишок, домашні страви, молитви, – з'являються зрідка і не інакше як у контексті роздумів над громадським побутом: культурна інфраструктура розбудовується тільки в містах; молодь не поважає старших і традицій, вечорами страшно пройти по вулиці; різко збільшилося число розбитих сімей, абортів і венеричних хвороб; засуха; вирубування фруктових садів через дурне оподаткування; через істеричну заборону влади змелювати борошно високої категорії селяни позбавлені зробити гідну пожертву в церкві.

Дописувачу не до лірики. В усьому масиві листів лише двічі згадується Остап Вишня, але як автор слушної думки, а не як іскристий гуморист, яким насправді той був. В одному листі наводяться строчки з «Кобзаря» Т. Шевченка – похмурі, як аналогія теперішнього стану села.

Не вірячи у щирість влади, не довіряючи їй, почуваючи себе пасинком, ремству́ючи проти міста, дивлячись на керівництво як на «нових панів», селяни тим не менше володіють «радянською» лексикою і риторикою: *новоі́збрана президія, несознательні лі́чності, госуда́рствені органи, розслоє́нне села, пренія*. Легко і невимушено селянин пересипає свої листи зрозумілими владі кліше: «здобутки революції», «ми боролись на барикадах з капіталом, за освобо́дження тру́дящого люду», «пролетарська влада України», «турбую вас таким загальнодержавним питанням», «провадити у життя закони радвлади», «буду підвалиною госуда́рства», «вжити заходів», «провадити рішучу боротьбу», «громадський діяч», «на це, я думаю, Радянська влада зверне особливу увагу», «в сучасний момент», «деякі напрямки по проведенню», «з цим треба боротись», «упадочні настрої», «робота може підупасти», «культосвітня праця».

Селянський світогляд, його систему цінностей до певної міри висвітлює частота вживаних ключових слів. За приблизними підрахунками, концепти, з яких

вибудовується селянинова думка, ранжуються за частотою вживання приблизно у такому порядку: 1) село, селянин; 2) земля; 3) радвлада; 4) ціни; 5) податки; 6) куркуль; 7) радянське чиновництво; 8) кооперація; 9) бідність, бідкування; 10) пияцтво; 11) злочинність; 12) сільрада; 13) машини і машинізація; 14) місто і міський спосіб життя; 15) церква, «попи»; 16) сім'я; 17) школа, освіта; 18) партія; 19) війна (майбутня); 20) революція (минула); 21) радгоспи; 22) комсомольці; 23) комуни; 24) комуністи. Зрозуміло, що велика частина сюжетів у селянських листах «підказана» зовні: селянин реагує на дії Влади (цінова політика, податки, ідеологічний тиск), він через «свою» газету звертається до неї, до Влади. Але при цьому він, селянин, залишається собою, він має свою думку.

Перш за все звернемо увагу на те, що українське село – тотально україномовне. З-посеред кількох сотень досліджених листів лише 11 написано російською мовою (вони належать мешканцям Мелітопольської, Херсонської, Криворізької, Первомайської, Чернігівської та Сумської округ). Після довгої та потужної русифікації, при засиллі російськомовних комуністів в усіх публічних сферах – український селянин спілкується зі своєю україномовною газетою цілком цивілізованою українською мовою. Вистачило недовгого існування української преси, короткочасного ходіння української інтелігенції в народ, нетривалої історії УНР, щоб сформувати виразно національну модернову культуру мислення та публічного комунікування.

На відміну від партійних діячів, селянство сприймало гасло щодо українізації з усією серйозністю, і хронічні зволікання правлячої партії з виконанням розрекламованого наближення до народу розцінювало як ще одне свідчення, що ця влада – таки чужа: «Скрізь доводиться чути і читати про українізацію. Здається минули всі строки до якого українізація мусить бути закінчена. Але, коли доводиться бувати на різних зборах та засіданнях, то там частенько роблять доповіді на російській мові...»¹⁷. Все просто: російська мова – не наша, а значить, і службовці, які звертаються до нас російською, – чужі.

Громадське обличчя українського села – виразно чоловіче. Всі автори дописів – чоловіки. Лише один лист належить жінці – мешканці села Матвіїхи Білоцерківського округу. Навіть чисельні дописи із засудженням сімейного насильства, стурбованістю важкою жіночою долею, проблемами позашлюбних відносин, матерів-одиначок, абортами, – виконані чоловіками!

На фоні повної свободи розлучень, настирливої більшовицької агітації щодо «розкріпачення жінки» жінка залишається в тіні чоловіка. Жінки соромляться подавати голос на публічних зібраннях, а то й просто не наважуються туди з'являтися. Вони мають нижчий рівень писемності. У сільському середовищі все ще міцно тримається переконання, що чоловік має моральне право на насильство у сім'ї: «Жінка не бита – коса не клепана»; «Жінка не бита – хата не вкрита»¹⁸.

Правда, це враження традиційної маскулінності дещо пом'якшують нові тенденції. Воєнні та повоєнні потрясіння, безоглядне руйнування «старої» законності багато чого змінили. Звичним явищем на селі стали розлучення, фіктивні шлюби, шлюбні стосунки без вінчання. Відповідно зросла кількість матерів-одиначок, дітей-напівсиріт. Повсякденністю стали спори навколо аліментів. Збільшилося число абортів.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 76.

¹⁸ Ibid. Спр. 8. Арк. 71.

Постає нова реальність. Жінки-одиначки мають підтримку в судах. Чоловіки в розпачі від поширення практики, коли нетривалий шлюб закінчується розлученням і поділом майна (а значить, і землі!) «по половині». «Таких справ на селі трапляється чимало», – свідчить дописувач¹⁹. Звиклий до безумовного домінування хазяїн шокований раптовим поворотом: «В цей час настільки жінки пойняли урівняння чоловіків та жінок, що хоч «ала» кричи – що вздумало, те й робе...»²⁰. Та й молодь вже не та. Як висловився один дописувач, «в нашій селі молодь на десять відсотків зіпсувалась від початку Революції...»²¹.

Усі без винятку дописи демонструють таку рису селянської свідомості, як сакральне марення землею: «...У кожного один і той же настрій, одна і та ж думка – земля...»²². Земля – це метафізична категорія, найвища істина. Вона вища всіх властей і законів. Заможні пам'ятають кожен клаптик, який у них було відібрано за революції. Селянство діє так, як наче є повним власником своїх наділів: всупереч нормам діючого Земельного кодексу дарують, передають у посаг, навіть продають: «Придане продовжує існувати в скритій формі»²³.

Село вросло у землю і не думає з нею розставатися. «Той селянин уже не селянин, що землі не має, а таке щось, що й не зрозумієш його», – інтерпретує селянин з Черкащини. Через землю селянин став революціонером. Нездатність бідняка загосподарювати отриману землю – центральна психологічна травма. Землі усім мало: заможним – ніде розгорнутися, бідні – вимагають чорного переділу. Більшість судових спорів, особистої неприязні та класової ворожнечі – через землю. З найбільшим інтересом читаються закони (опубліковані в газетах) про землю: закріплення, землевпорядкування, розподіл державного фонду. Найбільший зуб на радгоспи за те, що вони – конкуренти у розподілі земель державного фонду.

Селянин наполегливий і витривалий. Він може цілу добу чекати під млином, доки дійде його черга. Він долає до 15 кілометрів шляху, щоб здати хліб заготівельній конторі, чи поторгувати на базарі, чи подати скаргу клопотання «в районі», виступити свідком у суді, звернутися до лікаря, чи вкотре навідатися до контори в радгоспі, щоб дізнатися, коли ж нарешті йому заплатять оті нещасні 3 карб. 50 коп. за його роботу на збиранні буряків!

Селянин постійно рахує. Адже йому треба звести кінці з кінцями при тому, що все і всі проти нього: податкові агенти, торгівці, дитячі роти, совка на пшениці, посуха.

– Селянин обраховує бюджет свого господарства і своєї сім'ї: посівна площа, врожайність, ціни, вартість посівного матеріалу, вартість перевезень, витрати на утримання сім'ї, податки, – і приходить до висновку, що дрібне господарство є збитковим.

– Порівнює дореволюційні ціни і теперішні, перераховуючи їх «по курсу»: на пшеницю, жито, чоботи, матерію, плуги, хустки, сірники, голки, горілку, – і приходить до висновку, що зараз його «обдирають».

– Знає, який відсоток беруть банки і кредитспілки, робить розрахунок членських внесків (паїв) споживчих і кредитових кооперативів. Визначає, який

¹⁹ Ibid. Спр. 1. Арк. 1.

²⁰ Ibid. Спр. 8. Арк. 71.

²¹ Ibid. Арк. 75.

²² Ibid. Арк. 52.

²³ Ibid. Спр. 1. Арк. 23.

кредит і на який строк може принести користь господарству. Прораховує різні варіанти оренди тяглової сили і реманенту у свого заможного сусіда і показує інтелігентам у «Радянському селі», що таке здавати свою бідняцьку землю «з половини» чи «з третини».

– Знає ставки оподаткування, визначає прибутковість різних ділянок землі: польової, присадибної, під садом.

– Вираховує втрачені «людино-дні» одного села, мешканці якого через недолуге районування змушені долати відстань у 23 верст до районного центру, коли при іншому варіанті, при більш дбайливому визначенні адміністративних меж, можна було б мати не більше 15 верст.

– Знає, кому і які хабарі доводиться давати: щоб лікар прийняв у лікарні без зволікань, щоб деревину відпустили у лісництві, щоб дозволили худобу в лісництві пасти, щоб землеміри добре зробили свою роботу. А в сільраді, кооперативі – можна просто за могорич.

– Знає вартість підручників, вираховує вартість спорядження дитини до школи. Знає, скільки грошей отримує вчитель школи, викладач пункту ліквідації неписьменності, скільки коштів виділив на це райвиконком.

– Підраховує вартість весілля: потрібно 60 пляшок, і пляшка горілки коштує 1 руб. 50 коп., а собівартість самогону – 21 коп. пляшка («Трошки одганяє малясом (патокою), але для свадьби нічого, зійде. Зразу подадуть трошки кращої, а потім і гірша йде по закону божому»)²⁴.

Село першої чверті ХХ ст. в своїй щоденній практиці міцно втягнулося у товарно-грошові відносини; воно рухливе, підприємливе. Воно без угаву купує та продає, бере кредити, знається на машинах, читає, розпитує, розмірковує, прагне науки і просвіти. Одночасно в глибинах свого менталітету воно міцно архаїчне. При всіх впливах ринкових тенденцій і наукових досягнень, при щоденній вимушеності мати справу з адміністративними нормами, при всіх пропагандистських атаках комуністичних агітаторів найголовнішою складовою селянської екзистенції все ж була традиція і звичай.

Земля передається зятям «в посаг» – при суворій офіційній забороні землю купувати, обмінювати чи дарувати. Роблять це під прикриттям довгострокової оренди, про що складаються угоди та реєструються у сільраді²⁵.

Як можна зрозуміти із загального контексту, село все ще щільно пов'язане з церквою. Без особливих проблем земгромади на своїх сходах затверджують рішення про наділення священиків земельним наділом. Селяни хрестять своїх дітей, освячують вириті криниці, проводять молебні у пожежній частині. «Храмовий празник» – це грандіозна подія для села; до нього ретельно готуються, його дружно й активно відзначають. Відлучення від церкви все ще вважається тяжкою карою. Усі одночасно реєструють шлюб у ЗАГСі та вінчаються у церкві²⁶.

Однією з головних фігур на селі є знахарка (або знахар). Про неї сільські кореспонденти згадують набагато частіше, ніж про комуністів і комсомольців. Послуги знахарок були різноманітними і коштували дешевше, ніж у лікарнях. Але ще більше важила звичка: «Селяни звикли: як яке лихо трапиться, то не до лікаря, а до знахаря; мовляв, що той лікар знає...»²⁷.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 98.

²⁵ Ibid. Спр. 9. Арк. 102.

²⁶ Ibid. Спр. 1. Арк. 62.

²⁷ Ibid. Спр. 8. Арк. 91.

Селяни важко звикають до метричних мір ваги. Вони звикли важити продукцію на пуди, а тут заготівельні контори почали зважувати на кілограми. Користуючись безпорадністю селянина, меткі торговці обважують своїх клієнтів, як свідчать чисельні дописи.

Село вперто все перемелює. Словесна пропаганда тривких результатів не дає. Усталений порядок неможливо змінити пропагандистським наскоком. Сільський консерватизм відтворюється і перемагає: «Є в нашому селі червоноармійці, та й не мало, але повернувшись додому, забули те, що казали, учили їх в Червоній Армії: "Будьте передовиками на селі, дбайте за культуру", – а зараз поженяться, та й ну господарювати по-старому, по-батьковому: п'ють горілку, наживають діток, часом б'ють жінок, – як і всі, так і вони»²⁸.

В селі ще живе такий рудимент первісної самоорганізації, як самосуди. Розуміючи незаконність таких акцій і отримуючи жорстокі покарання від офіційної правоохоронної системи, селяни все ж часом від безвиході, в умовах розпачливої бездіяльності державних органів, стихійно виливають свою лють на місцевих злочинців. Так, лист із с. Біличинь Могилівського району розповідає, як у вересні 1926 р. селяни вбили двох конокрадів та уникли при цьому відповідальності – «бо це на селі таємність»²⁹. Щось подібне сталося в іншому місці: зібравшись на майдан, «все село» допитувало і било п'ятьох бандитів, двох забили на смерть – «а інших забрала міліція»³⁰. Це вже схоже на змову рядових службовців з селянською масою. А ось в іншому селі учасників самосуду над конокрадами було заарештовано й ув'язнено; причому, дописувач, розповідаючи про цей випадок, щиро обурюється: «Безневинних селян, що тільки помстилися над бандитом, приймають як якихось злочинців великих»³¹.

Неодмінною складовою селянської політичної думки залишаються чутки. Фігура утаємниченості, якої дотримувалася компартійна влада в управлінні країною, а також, звичайно, квола культурна інфраструктура оберталися тим, що громадську думку (і світобачення) формували не пряма інформація, а народна колективна фантазія.

У розглядювані роки активним джерелом чуток була боротьба за владу у Кремлі: «У нас носяться такі чутки, що Риков, Троцький та Ленінова жінка підробили всі верхи, як то меншовитську програму і їх за це заарештовано»³²; «Деся я чув, що немов оцей голова Комінтерну Зіновій та й ще якийсь Каменів хотять, щоб радянська власть не стояла в інтересах селян і не помогала їм не продавала сільсько-господарських орудій. ...Читали ми про це та щось не дуже розібрали...»³³

Але набагато потужнішими були чутки про війну. Вони пройшли трьома хвилями восени 1926 р., восени 1927 р. й у липні 1928 р.

Прикметно, що про війну говорили як про доконаний факт: «у газеті читали», «знайомий казав», «родичі з-над кордону у листі написали», «кажуть, що війна на

²⁸ Центральний державний архів громадський об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2700. Арк. 20.

²⁹ ЦДАГО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 60.

³⁰ Ibid. Арк. 106.

³¹ Ibidem.

³² Ibid. Арк. 47.

³³ Ibidem.

весну обов'язково буде», «кажуть, що вже війна 4 дні йде», «дехто бачив, як поїздом везли солдатів, а хтось прибрехав, що по Фастівської колії вже везли поранених».

З чуток робилися різні висновки. У багатьох це викликало розпач і апатію: «Темні люди навіть господарства цураються, кажуть: як для когось робити, то краще й не наживати».

Була й готовність знову, як колись, взятися до зброї: «Селяни кажуть: Пан чи пропав, а візьмемось до зброї. Дешево Україна Польщі не дістанеться».

З війною пов'язувалися певні чекання: «Селяни, що незадоволені землеустроєм, тільки й чекають війни. Кажуть, ось як буде війна, то пани заберуть свою землю, а тих, хто був на панських землях, остануться без землі».

І, звичайно, як завжди, люди запасалися: «Багато селян стало закуповувати сіль та крам, роблячи запаси наперед, аби не залишитись на всякий випадок без необхідного, бо добре далися в тямки роки, коли за фунт соли платили 10 фунт. жита»; «Пішла чутка по багатьох селах про те, що не буде продаватись крам такий, як полусукно, сукно і бумазея... по всіх кооперативах селянство забрали сіль...».

Більш далекоглядні і «грамотні» поспішали позбутися паперових грошей. Багато хто прагнув набрати позичок у банку й кредитових товариствах, сподіваючись, що їх повертати не доведеться.

Примара воєнного лихоліття йшла в парі з іще однією болячкою – Москвою. Селянин переконаний, що всі проблеми будуть вирішуватися за його рахунок: «...Кажуть: О, вже й хліба не випускають, хотять на Москву одправляти. Кажуть, що з млинів будуть забирати машини та вивозити в Росію. Хтять ограбити Україну поки поляки прийдуть»; «...Ні з цього ні з того наш млин став відмовляти селянам молоти муку на-біло, як от 70-60%. Ця звістка пронеслася по всій окрузі і стали погані чутки ходити. Це, кажуть, мабуть вже війна буде та хочуть хліб забирати»; «Кажуть, що Росія хоче вивезти все дороге з України, а її саму віддять на поталу полякам»³⁴.

Український селянин початку ХХ століття – стихійний націоналіст. Він постійно підозрює свого північного сусіда у зазіханні на його добро: «...А то хоч би переселяли на південь України, а то уряд дозволив переселятись на Сибір та Поволжя, а на Україну переселяють росіян. Хай би їхали собі у Сибір, а нам би тут хватило б своєї землі»³⁵.

При всьому тягарі старозавітних звичок село тягнеться до прогресу. Воно заздрить місту з його театрами, кіно, парками. Але головне – воно прагне технічного поступу. Воно обурене тим, що агрономи рідко навідуються на село, незадоволене якістю обслуговування з боку ветеринарів, пише до редакції своєї газети цілі експертні висновки щодо властивостей нових сортів пшениці. І воно хоче мати машини. Село радіє кожній новій косарці чи молотарці. Трактор став фаворитом селянських мрій. Селяни охоче об'єднуються в кооперативи, щоб придбати техніку. І всі настирливо вимагають від держави допомоги.

Одночасно село усвідомлює свою відсталість: «Обірване, бідне, сіре і темне село. Непросвітня темрява скрізь, тільки й світу загляне в нього, що «Радянське село»³⁶. Насаджувані владою «сельбуди», задумані як осередки поширення комуністичної ідеології, залишилися чужорідним тілом на селі, і на них було мало надії. Вони

³⁴ Ibid. Спр. 1. Арк. 3, 33; Спр. 8. Арк. 4-14; Спр. 9. Арк. 4-17.

³⁵ Ibid. Спр. 8. Арк. 52.

³⁶ Ibid. Спр. 1. Арк. 88.

стали пам'ятником поразки партії у боротьбі за селянські голови: «Посеред села стоїть сельбудинок і дивиться розбитими вікнами на сільраду, благає ремонту...»³⁷.

Шкільні приміщення теж, як правило, «благали ремонту», але сільська громада де дружно й успішно, інколи зі скрипом, а все ж підтримували свою школу. Розуміння значення освіти було беззаперечним. В умовах, коли влада не виконувала своїх власних законів, тобто не виділяла кошти на ремонт і будівництво шкіл, подекуди навіть не забезпечувала вчителів зарплатою, селяни брали на себе необхідні витрати. Затримка дітей з початком освіти надзвичайно турбувала селян: «Діти переростають!». Більше того, селяни прагнули дати своїм дітям повну, тобто семирічну, освіту: «А чи багато є сел із 7-річними школами? А з 3-річною чи 4-річною освітою чи після лікнепу і газети не вчитаєш...»³⁸. Також селян хвилювали перспективи навчання сільської молоді у вищих навчальних закладах. Часто скаржилися, що вступні іспити, конкурс, витрати на проживання роблять неможливою вищу освіту для селянських дітей.

Селянин – стихійний антикомуніст. У селянському колі комуністам, партійцям місця немає. Вони – це неіснуюча категорія. Це помітили і редактори «Радянського села»: «Про партосередки у дописах ані селькори, ані дописувачі не згадують. Про комсомольців де-не-де попаде рядок, але нічого не писано про організаторську роль комсомольських осередків»³⁹. З інших джерел відомо, що на селі комуністи були, хоч і небагато. Але в світі селянських листів вони відсутні. Вчитель є, «куркуль» – у кожному листі (навіть якщо листа пише заможний, то він обов'язково волає: «Я не куркуль, я трудівник!»), торгівець – на кожному кроці; постійно згадуються міліціонер, баба-шептуха, священик («піп»), зрідка згадуються червоноармійці та комсомольці. А ось комуніст – відсутній.

Селянин поважає «Правительство», але зовсім ігнорує комуністичну казуїстику. В усьому масиві листів (а це до тисячі творів) жодного разу не промайнуло «марксизм», «планова економіка», «світова революція». Ленін згадується тричі, та й то в образі такого собі мудрого чоловіка, який заповідав більшовикам поважати селянина, бо він трудівник. Чимало селян вдячні «Революції» і «радянській владі» за ту землю, яка їм дісталась від панів. Але це вдячність невинного приватного власника. Йому не потрібен «соціалізм». Його ідеал – споживацьке господарство з елементами товарного виробництва.

Чорнопередільчі прагнення бідноти зовсім не означали прагнення комунізму. Вони навіть не були прагненням «знищити капіталізм». Навпаки: це було прагнення самому стати власником. Не менше, ніж «куркуля», який ніяк не хотів поділитися «земельними лишками», бідняк ненавидів сусідній радгосп, який уместився на колишній панській економії, тобто на землі, яка за логікою революції мала б дістатися ось таким селянам-біднякам. Крім того, радгоспи причиняли селянам чимало прикростей: скупко оплачували їхню працю як поденників, затримували розрахунки, дозволяли собі зверхність. А комуни у більшості своїй демонстрували безгосподарність, без кінця брали кредити і врешті все ж розпадалися. Найідейніші «учасники революції», найактивніші комнезамівці, найекзальтованіші активісти мріють про рівність, добробут, освіту, – але не про

³⁷ Ibid. Спр. 1. Арк. 116.

³⁸ Ibid. Спр. 9. Арк. 9.

³⁹ Ibid. Спр. 20. Арк. 13.

комунізм. Плани партії щодо індустріалізації, «соціалістичної реконструкції» і таке інше, які висвітлювалися в газетах і пропагувалися всілякими агітаторами, – село зустрічає насторожено і скептично: «Ми за сьогоднішнє життя вмирили, гнили в окопах, а ви, компартія, манете нас до якоїсь дурної вашої утопії... Нам будуйте ВУЗи на селах зараз... Будуйте дійсно культурне життя»; «Самі комуністи не хочуть комуни, бо комуністи тільки на словах комуністи»; «Товариші совєцькі міністри! Та в кінці кінців, що ви делаєте... Неужели ми вже так перевоспитались, що ми уже можемо бути комуністами? Тихше йдімо, та менш буде шкоди...»⁴⁰.

І все ж селянин у принципових питаннях апелює саме до Влади: «Треба було б, щоб закон встановив якусь норму...»; «Дайте законність на село»; «На мою думку, потрібно знизити ціни на крам на кілька % і поширити мережу фабрик на Україні»; «Треба потурбуватись про зниження цін на фабрикати, бо теперішні ціни дуже тяжко відбиваються на добробуті селянства»; «Радянська влада повинна зробити такі заходи, щоб селянин міг вибитись з темряви. Податок, що його беруть з села, треба більше тратити на саме ж село, а не на місто, як це робиться»⁴¹.

Селяни чекають від влади дешевого кредиту; здешевлення цін на сільськогосподарські машини і покращення їхньої якості; будівництва шкіл і лікарень, а ще – викорінення злочинності. Селяни – це трудівники, і вони гостро реагують на порушення їхніх майнових прав. Вони вважають, що закон, міліція та судова система занадто поблажливі до злодіїв, і це є головною причиною поширення злочинності. Вони навіть підозрюють владу у змові зі злочинним світом: «Селяни кажуть всі, що пока радянська влада буде, до тих пор буде і хуліганство й бандитизм... у нас у владі стоять всі колишні злодії, то вони пишуть і судять закони легкі і м'які до теперішніх злочинців»⁴². Село одностайне в своїй думці, що викоринити злочинність можна тільки жорстокістю: «От правительство! Скільки бандитів розвело... Ні! Ти його задуши, гада, на місті, то не будуть красти...»; «Треба, щоб конокрадів розстрілювали»; «За злочини взагалі народна дяка: смерть, – і коли цього не робитиме влада, робитимуть самі самосуд»; «На наш селянський погляд, щоб задушити карний бандитизм, дійсно треба утворити не надзвичайні, а сверхнадзвичайні комісії... До звірів треба і звірячих законів»⁴³.

Киваючи на Владу, чекаючи від Влади уваги й допомоги, село одночасно не відчуває спорідненості з нею. Це не його рідна влада. Вона накинута зовні. З нею можна співіснувати, але не більше.

Навіть біднота, відчуваючи та висловлюючи вдячність за отриману землю, все ж тримає гірку заздрість до «нових панів»: «...Було посягається і давай обговорювати, що це зовсім не годиться такий розподіл, який у нас є в сучасний мент. Цим уряд ніяк не задовольнив наше населення, бо матеріальний стан не покращав»; «...Але де та свобода, де той простір і де та праця, за котру ми лили свою кров гарячую... Ми не селянство нашої республіки, а ми раби її, ми як корова дійна... Ми селянство є кормителі всього останнього люду, ми батьки їм всім, але правди від них, то ми не бачимо...»; «...Як це так, що прийшла революція і влада перейшла до рук працюючого люду, а земля не поділена на рівні частки. Так що виходить те, що народня влада не дбає за бідний люд, а більше дбає про себе»; «І рідко від кого

⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2700. Арк. 10, 16; ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 76.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 26; Спр. 9. Арк. 10.

⁴² Ibid. Спр. 1. Арк. 58.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 17, 36, 58, 105, 107.

почуєш, майже ні від кого, – «ми», а все «вони», коли селяни висловлюються про Радвладу»; «На папері скрізь влада робітників та селян, а на ділі діло наше маленьке. Влада того, хто зайняв тепле місце на гарному гаптованому крісельці царських остатків»⁴⁴.

У 1927 р. селяни були знервовані адміністративними заборонами млинам молоти хліб «набіло» (60-70%) – це була одна з конвульсивних волонтаристських витівок недолугих командирів «економічних висот» щодо «викачки» хліба із села. «Хіба без Наркомторгу не можна і з'їсти білої галушки та пампушки?», – іронічно запитує сільський грамотій, впевнений у своїй перевазі.

Влада – це «район», «округа» і столиця. В її структурах немає селян. Рішення (цінова політика, норми оподаткування, витрати на благоустрій) приймаються «в кабінетах», не радячись із селянськими масами. Крім того, в установах, конторах, канцеляріях, куди селянину доводиться звертатися, панує зарозумілість, черствість, зневага до «дядьків», та ще й панує чужа мова.

Селянин визнає цю владу, але не вірить їй. І не поважає. Перш за все через її демагогічність, нещирість і врешті – байдужість до села, його потреб і болей: «Наша власть совєцька любить тільки багато балакати»; «Радянська влада, кажуть всі, що хороша. Хороша на бумазі і на словах»; «Постоянні балачки – одно незадоволення селян...»; «Після доповіді про досягнення радвлади за 10 років революції селянин каже: "Нам зрозуміло все, але не так воно робиться, як ви кажете"»⁴⁵.

Крім того, селяни зневажали владу через її низьку ефективність, тяганину, непрофесійність. На стійке переконання селян, районні державні бюджети складені неправильно, і це тому, що селяни усунуті від їх розробки: «...Роблять це в кабінетах, без участі того, хто своїм потом копійку ту збиває»; «Треба, щоб ми, селяни, приймали участь в обговоренні та складанні бюджету, а особливо районного»⁴⁶.

Там, де держава не може чи не хоче виконувати свої функції, селянин шукає свої шляхи-способи... Незадовільно працює кооперація («кооперативи порожні», «вузькі біднякові до кооперації двері») – селянин звертається до торгівця-приватника; немає надії на міліцію і суд – проводяться самосуди; послуги адвокатів дорогі та недоступні – поширюється явище «підпільних адвокатів», які радять, як обходити радянські закони, як виборювати свої права перед антиселянською адміністративною системою (складають заяви, скарги, запити, позови).

Село дивиться на владу як на чужу зовнішню силу та винаходило безліч способів вислизнути з-під її пресу. Тут село було винахідливим і солідарним. Приховування об'єктів оподаткування – це норма. Селяни «втаюють» землю, худобу, пасіки, несільськогосподарські заняття, – і не видають один одного. Вдавалися до фіктивних поділів господарств і навіть до фіктивних розлучень, щоб зменшити номінальний розмір господарства й отримати пільги при оподаткуванні. Щоб отримати на пільгових умовах додаткові площі, створювали фіктивні «колективи». Земельний кодекс обходився також і в інших ситуаціях, не пов'язаних з оподаткуванням, але важливих для господарів: фактичний продаж

⁴⁴ Ibid. Спр. 8. Арк. 4, 52; Спр. 9. Арк. 9; Спр. 20. Арк. 9.

⁴⁵ Ibid. Спр. 9. Арк. 17, 21, 38, 39.

⁴⁶ Ibid. Спр. 1. Арк. 80.

землі здійснювався під виглядом «обміну» земельними ділянками нерівних розмірів.

Відповідно і віддавати своє життя за таку владу ніхто не поспішатиме: «Петровський каже, коли на випадок війни з капіталістами, то стоїмо всі як один у захисту... Тут вийде так, як кажуть: як хорта годують, так він зайці ловить. То так вийде і з селянами на випадок війни...»⁴⁷. «Патріотичні» кампанії, які хвилями накочувалися з міста на село, – збір коштів на ескадрилью «Розрив», проведення «тижнів оборони», поширення облігацій «Наша відповідь Чемберлену» – не викликали ентузіазму: «Немає кого захищати... Бо при владі такі ж твердолобі, як і Чемберлен – Петровські, Рикови, Сталіни, Ворошилови...», – пише селянин із с. Скалькового Первомайської округи⁴⁸. У с. Ольховитому Черкаської округи настрої ті ж самі. У селян немає бажання воювати, хоч відкрито вони про це не говорять. Після доповіді «представника від району» селяни «похнюпивши ніс» проголосували за резолюцію про готовність боронити себе від світової буржуазії, але коли вийшли зі зборів, то почали між собою говорити: «Партія як ублаготворена, то хай їде й воює, а щоб я пішов, – швидше дух з мене вийде. Вони барствують, а ми пригнічені, а на війну щоб разом іти? Ні цього не буде»⁴⁹.

Селянин відчуває свою моральну перевагу: він важко працює, він кормилець, він центральна фігура держави. І неодмінно виходить на тему несправедливості: «Тяжко доводиться коло землі працювати»; «І через те селянин опиняється коло розбитого корита, і ніколи він не вийде зі злиднів»; «Селяни босі і голі»; «Це не селяни – а советські дійні корови»⁵⁰.

При цьому сільські грамотії добре уявляли, що треба робити. Із їхніх пропозицій можна скласти своєрідну селянську конституцію.

По-перше, це стала земельна рента, оподаткування залежно тільки від родючості землі та її кількості, без поділу господарів на податкові категорії, на «своїх» і «чужих».

По-друге, еквівалентний товарообмін, без «ножиць цін». Також село розуміє важливість швидкого розвитку промисловості, яка не лише забезпечує село продуктами фабричного виробництва, а й створює робочі місця для надлишкового населення. Загальному оздоровленню економіки посприяло б скасування державної монополії на зовнішню торгівлю.

Селянин Іван Севостьянович Панченко з Черкащини у вересні 1927 р. у своєму листі до газети «Радянське село» розмірковує над наслідками «планової» державної та приватної економічної діяльності і від імені усього селянства як би запитує: «...18) Свободна конкуренція знижала ціни і підвищувала качество краму. Що тепер поставлено на місці цього чинника? 19) Чи не є наслідком монополії те, що крам худший, в 4 рази дорожчий і не той, що треба?»⁵¹.

Для поживавлення товарообміну, економічного співробітництва міста і села необхідно зняти штучні перепони і дати організаційну свободу кооперативам, дозволити їм справжнє самоуправління.

По-третє, ввести рівні норми представництва в органах влади для робітників і селян: «Селяни, які складають 90% населення, мають на верхах менше десяти

⁴⁷ Ibid. Спр. 9. Арк. 17.

⁴⁸ Ibid. Спр. 8. Арк. 7.

⁴⁹ Ibid. Арк. 7.

⁵⁰ Ibid. Спр. 9. Арк. 9-11; Спр. 20. Арк. 28.

⁵¹ Ibid. Спр. 8. Арк. 13.

відсотків представництва. Останні 90% мають робочі і партія. Коли селяни почти не мають представництва, коли немає свободи слова і печаті, то відкіль власть узнає про запити і нужди селян»⁵². Пропозиція перейменувати державу з робітничо-селянської у селянсько-робітничу.

Нарешті, необхідно ефективно витратити бюджетні кошти, зробити середню та вищу освіту доступною для всіх селянських дітей, підняти рівень охорони здоров'я і культурної інфраструктури на селі.

Зрозуміло, що для ефективного відстоювання своїх прав необхідно об'єднуватися. Не обійтися без створення селянської партії або громадського фронту – «Селянської спілки», яка б стежила за вигідною для селянина ціною політикою, а також добивалася умов і рівня життя, еквівалентного місту. У 1927 р. з'явилися дописи із закликом створення «спілки хліборобів». Причому, редакція «Радянського села» у службовій записці зазначає: «Пропозицій та запитань з приводу організації спілки хліборобів надходить багато. Свої пропозиції обґрунтовують тим, що мов робітники мають спілку і не члена спілки не пускають на роботу, а землю члени профспілки користуються»⁵³.

Загальна тональність листів у 1926-1927 роках – це все-таки примирливий, лояльний стиль. Висловлюється важка стурбованість, ваговита непохитність, але визнається легітимність існуючої влади, її авторитетність: «Радянська влада повинна зробити...»; «Отож моє прохання до Радянської влади...»; «Правда, селянство не може зрозуміти широких планів Радянської влади, неправдиво оцінює їх, але дещо й справедливо в їхніх словах...».

Все обвальово змінюється з початку 1928 р. Тон стає відверто ворожим, нервовим, з прокльонами: «Ми цих грошей не уздримо як свого вуха. Вони підуть на воєнщину та цим, що сидять на жалованні» (про самооподаткування – додатковий податок під приводом розбудови культурної інфраструктури для села); «Оце приїхав з нас шкуру дерти» (про уповноважених з районного центру); «Власть советська, а править як кадетська»; «Після такого самообкладання багато селян задумались над тим, чи справді в нас радянська влада, чи ні»; «Коли ми візьмемо село і прислухаємось до нього, то почуємо людський гул, що кличе, як підземний вулкан. Кипить у кожного мужика, і кляне він усе на світі, а разом з тим і радянську владу»; «Селянство уже не може далі терпіти... Оце налог та самообкладання до того селян розізлили, що хоч би завтра війна, то усі пішли б проти власті... Виніс я на зборанні це письмо, і всі заляпали у долоні...»; «Прислухайтесь до общої гармонії селянства, як вони стогнуть, як їх пригнули в три погібелі, вони як щастя ждуть другої революції, щоб як-небудь спекаця такої настирливої влади»⁵⁴.

Село оторопіло від навали функціонерів різних відомств і рівнів: раптом село атакують безперервні візитери, схиляють, уламують, погрожують, викручують руки і по лінії «самооподаткування», і витискання «нормального» податку, і обов'язкового страхування, і облігацій займу на індустріалізацію. Адміністративний тиск перетворився на «надзвичайщину», хліб просто забирається без розбору та вивозиться. Та частина села, яка живе із заробітків, не

⁵² Ibid. Спр. 8. Арк. 13.

⁵³ Ibid. Арк. 14.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 20. Арк. 3, 7, 9, 19, 25, 27, 56, 57; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2700. Арк. 4, 22-23.

може купити хліб для сім'ї до нового врожаю (який обіцяв бути катастрофічно малим): «Півсела в нас сейчас сидят голодні»; «Багато дядьків кажуть, що скинули старорежимське ярмо дерев'яне, а тепер наділи совєцьке металеве...»; «Тепер кожний селянин зробився звіром для радянської влади»⁵⁵.

Село знову стало об'єктом тотального насильства, перетворилося на обложений табір. І воно відчуло свою єдність: «Куркуль... куркульня... Оця назва аж осточортіла, і не тільки куркулеві, а й порядошному середнякові і навіть біднякові...»⁵⁶. Узагальнюючи кореспонденцію за лютий 1928 р., редакція «Радянського села» робить висновок: «Настрої в зв'язку з кампаніями узагальнюються, змішуються з загальними відомими настроями. Частіше доводиться одержувати листи й вірші про «дружбу» всіх кіл селянства, про спільність інтересів всього селянства, про селянську спілку»⁵⁷.

Держава не створила необхідних умов для розвитку прогресу сільського господарства: не дала кредитів, не організувала постачання якісних машин за доступними цінами, не організувала достатнього агрономічного супроводження, виснажувала продуктивні сили спроможності села «ножицями цін». Водночас проводилася політика стримування розвитку підприємливих фермерів і безмежних пільг для бідняцького населення. Неминуча в таких умовах тенденція до натуралізації господарства інтерпретувалася як суспільна провина селянства, нібито фатально відсталого, схильного до наживи, «хазяйчика».

Насправді ж гальмом розвитку країни було не селянське господарство, а політика компартійного керівництва. На прикладі ситуації, що склалася в СРСР на 1928 р., можна вкотре побачити: масова недовіра населення до уряду обертається гострою економічною кризою. Грошові заощадження ховаються в подушки, зерно – в ями, посівні площі скорочуються до розміру продуктового мінімуму.

Було зрозуміло, що простого розв'язку немає. Цивілізований шлях вимагав величезних запозичень, капіталовкладень для розбудови промисловості, для окультурення та благоустрою села, для задіяння надлишкового населення в позасільських галузях, для створення нормальних ринкових умов для заможного, тобто дієздатного, господаря. Такі кошти можна було отримати за кордоном. Як засвідчують роздуми та розрахунки самих селян, село було готове швидко модернізуватися. Але для цього потрібне було неймовірне: влада повинна була відмовитися від волюнтаристських комуністичних проєктів і відкритися світу.

Але цей шлях для сталінського керівництва був неприйнятним. Влада виявилася нездатною маневрувати. Вона програла неп. 80% населення України не розуміло, не приймало, не шанувало програму експропріації селянства, щойно затверджену в Москві. Село одностайно показало своє несприйняття комуністичної ідеї.

Залишався один інструмент – терор.

REFERENCES

Boiko, A. & Plokhii, S. (Comps.). (2005). *Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy* [Sources from the history of Southern Ukraine]. Vol. 5 (1, 2): *Memuary ta shchodennyky*. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U» [in Ukrainian].

⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2700. Арк. 28.

⁵⁶ Ibid. Арк. 13.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 20. Арк. 52.

- Hanzha, O.I.** (2000). *Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917-1927 rr.)* [The Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime (1917-1927)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kalinichenko, V.** (1997). *Selianske hospodarstvo v Ukraini v period NEPu: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Peasant economy of Ukraine during the NEP period. Historical and economic research]. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
- Kovalova, Yu.V.** (2016). Simeini istorii pivdenoukrajinskoho rehionu perelomnoi doby (dosvid interpretatsii selianskykh shchodennykh pershoi tretyny XX st.) [Family histories of the southern Ukrainian region of the turning point (experience of interpreting peasant diaries of the first third of the 20th century)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*, 45, 212-220 [in Ukrainian].
- Kornovenko, S. & Lazurenko, V.** (2004). *Selo. Khlib. Hroshi. Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli u period NEPu* [Village. Bread. Money. The tax policy of the Soviet authorities in the Ukrainian countryside during the NEP period]. Cherkasy: «Vash Dim» [in Ukrainian].
- Kotliar, Yu.V.** (2004). *Selianstvo Pivdnia Ukrainy: doba novoi ekonomichnoi polityky (1921-1929 rr.)* [The peasantry of Southern Ukraine: the era of the new economic policy (1921-1929)]. Odesa: TOV «ViD» [in Ukrainian].
- Kotliar, Yu.V.** (2008). Transformatsii v psykholoho-mentalnomu svitospryniatti selianstva Pivdnia Ukrainy (persha tretyna XX st.) [Transformations in the psychological and mental worldview of the peasantry of Southern Ukraine (the first third of the 20th century)]. *Naukovi pratsi Mykolaivskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu im. Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia». Seriya Istorychni nauky*, 88 (75), 67-70 [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.V. & etc. (Eds.)**. (2009). *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921-1928 rr.)* [Essays of everyday life in Soviet Ukraine during the NEP era (1921-1928)]. Vol. 2 (1). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Marochko, V.I.** (2006). Uklad zhyttia selianyna-fermera: metodolohiia doslidzhennia [The lifestyle of a peasant farmer: research methodology]. *Ukrainskyi selianyn*, 10, 38-47 [in Ukrainian].
- Melnykiv, R. (Comp.)**. (2018). *Serhii Pylypenko. Vybrani tvory* [Serhii Pylypenko. Selected works]. Kyiv: «Smoloskyp» [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, O.** (2007). *Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy* [The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes]. Dnipropetrovsk: Innovatsiia [in Ukrainian].
- Morozov, A.H.** (1993). *Selo i hroshi. Ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu NEPu* [Village and money. Ukrainian credit cooperative in the days of NEP]. Cherkasy [in Ukrainian].
- Noll, V.** (1999). *Transformatsiia hromadianskoho suspilstva: Usna istoriia ukrainskoi selianskoi kultury 1920-30 rokiv* [Transformation of civil society: Oral history of Ukrainian peasant culture of the 1920s-30s]. Kyiv: Tsentr doslidzhen usnoi istorii ta kultury RODOVID [in Ukrainian].
- Prysiazhniuk, Yu.** (2007). *Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiamentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th – early 20th century]. Cherkasy: Vertykal, PP Kandych S.H. [in Ukrainian].
- Sarychev, V.I.** (2004). Okremi aspekty khlibozahotivel 1927-1929 rokiv na Pivdni Ukrainy [Certain aspects of grain procurement in the South of Ukraine in 1927-1929]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, XVII, 124-132 [in Ukrainian].
- Sviatets, Yu.A.** (2006). Istoriia shchodennosti v selianskii epistolarii periodu NEPu [Ukrainian peasant economy and new economic policy (cliometric analysis of the socio-economic process)]. *Ukrainskyi selianyn*, 10, 152-156 [in Ukrainian].
- Sviatets, Yu.A.** (2007). *Ukrainske selianske hospodarstvo ta nova ekonomichna polityka (kliometrychnyi analiz sotsialno-ekonomichnoho protsesu)* [The history of everyday life in the peasant epistolary of the NEP period]. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].